

Təranə ABDULLAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məhəmməd Hadi Tofiq Fikrət və onun ədəbi irsi haqqında

Məhəmməd Hadi XX əsr Türkiyə ədəbiyyatında yaradıcılığından bəhrələndiyi şairlərdən biri Tofiq Fikrətə (1867 – 1915) həm ayrılıqda şeir və məqalə həsr etmiş, həm də müxtəlif şeir və məqalələrində onun şəxsiyyət və yaradıcılığına münasibət bildirmişdir.

T.Fikrətin adı M.Hadinin şeirlərində ilk dəfə “Əsatiri-əvvəlinə” əsərində çəkilir. Azərbaycan dövrü mətbuatında çıxmayan və M.Hadinin çap olunmuş kitablarına düşməyən “Tofiq Fikrət bəyə” ithaf – epiqrafı ilə “Məhtab” jurnalının 10 iyul 1911-ci il tarixli birinci nömrəsində dərc olunan bu şeir həmin illərdə Türkiyədə T.Fikrətin əleyhinə başlanan çıxışlara qarşı şairi müdafiə etmək niyyəti ilə yazılmışdır.

Şairə müxalif olan zəmanəni, ona qarşı aparılan haqsız təbliğatlarda iştirak edən qələm sahiblərini “həqiqəti yeyən, ziyaları içən, ziyaları qətl edib dühaları boğan, doğru danışan dilləri susduran, ayaq basdıqları zəmiləri yandırır məzara döndərənlər” hesab edən şair yazır:

**Məqhurusan, səfil!.. Səni anlayanların,
Qəhharısan, yazıq... Səni rəhbər sananların.**

M.Hadinin bilavasitə T.Fikrətə həsr etdiyi ikinci şeir “Tofiq Fikrətə” adlanır. “Rübab” jurnalının 1911-ci ilin yanvar ayında çıxan ilk nömrəsində dərc olunan yeddi bəndlik

şeirində T.Fikrəti şeirinin, ədəbin şöləsaçanı, dilsiz vətənin danışan dili, irfan göylərinin parlaq ulduzu kimi dəyərləndirən şair bu qənaətdədir ki, heç bir yersiz tənqid və iftira onun türk ədəbiyyatında və ictimai fikrində tutduğu yüksək mövqeyə xələl gətirə bilməyəcəkdir. Şeirinin sonunda üzünü T.Fikrətə tutaraq tam qətiyyətlə deyir:

**Ey dəsti-hünər, dəsti-ədəb, dəsti-rəhasaz,
Alqışlayan əllər səni, əlbəttə, qırılmaz!**

“Rübab” jurnalının 16 may 1911-ci ildə çıxan 6-cı nömrəsində dərc olunan “İstifham” şeirində M.Hadi yenə də T.Fikrəti xatırlayır, onun susqunluğundan, mətbuatda görünməməsindən pəjmürdə olduğunu dilə gətirir:

**Neçün tərənələr uşmaz rübabi-Fikrətdən,
Uzaqmı yoxsa o da nəğməyi-həqiqətdən?**

M.Hadinin T.Fikrətə həsr etdiyi daha iki şeiri vardır ki, bunlardan biri “Bir iştikayimöhriq... Çeşmi-ədəb bu gün ədəbiyyata ağlayır” adı ilə “Səda” qəzetinin 18 mart 1911-ci il tarixli 60-cı nömrəsində, digəri isə “Xəluqun pədəri” adı ilə “İqbal” qəzetinin 24 iyul 1914-cü il tarixli 691-ci nömrəsində dərc olunmuşdur. Birinci şeirin altında belə bir imza qoyulmuşdur: “Təninin” qəzeti mühərrirlərindən Ə.M.Hadi”.

Birinci şeirdə T.Fikrəti türk şeirinin ən böyük simalarından biri kimi dəyərləndirən, onun “Sis”, “Rübabi-şikəstə” mənzumələrini milli düşüncənin formalaşması və inqilabi fikrin oyanışına güclü təkan verən əsərlər hesab edən, “Maziyə, zülmə, zülmətə üsyan edən qələm – Xamən deyilmidir sənin, ey nami-möhtərəm!”- deyə T.Fikrətə müraciət edən şair əsərini onun yaradıcılığına yaraşan aşağıdakı misralarla tamamlayır:

**Öksüz fikirlərin pədəri-sayədarısan,
Aqıl böyüklüyün bizə bir yadigarısan.
Biz də həyat istəriz, ey xaliqül-ədəb,
Parla ziyalarınla, əya bariqül-ədəb!**

“Xəluqun pədəri” şeirinin ilk misraları “Tovfiq Fikrət” şeirinin ilk misraları ilə az qala üst-üstə düşür. On altı beytlik şeirin on beçinci beytinin ilk sözlərinin yerinə nöqtələr qoyulmuşdur.

**Ey bakirə əşar doğan şeiri Məsihi,
Ey türklərin şairi-fəyyazü fəsihi.**

**Küsmə, yenə ol samei-ruhi-əbəbiyyat,
Həp mürdədiməğiz, bizi canlat, bizi parlat,** - deyə T.Fikrətə müraciət edən şair, onun böyüklüyünü qiymətləndirməyi bacarmayan türk-müsəlman qövminə acımağı da yaddan çıxarmır. Qeyd edir ki, əgər Qərb belə bir düha doğsaydı, onun dahiliyi təqdir olunar, əsərləri təkrar-təkrar çap olunub yayılırdı. Əfsus ki, Şərq bunu anlamır və ya anlamaq istəmir. Bəlkə, bu ondan irəli gəlir ki, “möhtaci-ziya” olan Şərq hələ də qəflət yuxusundan oyanmaq iqtidarında deyil.

Məhəmməd Hadi “Mülhiməyi-əşar”, “Qardaş sevgisi” şeirlərində, “Osmanlı ədəbiyyatında parlaqlıq” məqalələrində də T.Fikrətin adını çəkmiş, fikirlərini əsaslandırmaq üçün onun bəzi misralarından istifadə etmişdir.

M.Hadinin T.Fikrətə həsr etdiyi ən dəyərli əsəri isə, fikrimizcə, “Səda” qəzetində dərc etdirdiyi və müəllifdən ədəbiyyatşünas kimi danışmağa imkan yaradan “Ədəbiyyat müştaqlarına bir bəşarət” məqaləsidir (“Səda” qəzeti, 12,13,14 iyun 1911-ci il, № 89, 90, 91). Bu əsəri müəllif İstanbulda yaşayıb “Təninin” qəzetində çalışarkən yazmış, Bakıya, Türkiyəyə gedənə qədər çalışdığı və H.Vəzirovun redaktoru olduğu “Səda” qəzetinə göndərmişdir. M.Hadi eyni zamanda onu da vurğulamışdır ki, bundan sonra Türkiyədə yazdığı şeir və məqalələri çap olunmaq üçün Bakıya göndərəcəkdir.

“Ədəbiyyat müştəqlarına bir bəşarət” məqaləsi ən əvvəl Tovfiq Fikrəti bir şair və şəxsiyyət olaraq Azərbaycan oxucusuna tanıtdırmaq baxımından dəyərlidir. Əsər eyni zamanda Azərbaycanda T.Fikrət haqqında yazılan ilk tədqiqlərdən biri kimi diqqəti çəkir və hesab edirik ki, bu gün də qiymətli mənbə olaraq əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

T.Fikrəti sevən, onun poeziyasına yüksək dəyər verən M.Hadi onu Türkiyə ədəbiyyatının “ən nəcib, ən pak və dirəxşan bir siması” adlandırır. Onun tərcümeyi-halı barədə qısa məlumat verən M.Hadi T.Fikrətin bir şəxsiyyət, millətpərvər ziyalı və sənətkar kimi formalaşmasında mühitin rolunu yüksək qiymətləndirir, bu böyük sənətkarı Azərbaycan oxucusuna yalnız şair kimi deyil, həm də mühərrir, müəllim və ictimai xadim kimi təqdim edir. M.Hadinin təqdimatından məlum olur ki, T.Fikrət İstanbulda Avropa maarif sistemi əsasında qurulan “Sultani məktəbi”ndə təhsil almış, dünyəvi elmlər və Qərb mədəniyyəti ilə ilk dəfə burada tanış olmuşdur. Məktəbi bitirəndən sonra hazırlıqlı bir gənc müdavim olaraq burada saxlanılmış və müəllim kimi fəaliyyətə başlamışdır. Bir neçə illik pedaqoji fəaliyyətdən sonra həmin məktəbə müdir təyin olunan T.Fikrət rəhbərlik etdiyi dövrdə bir çox müvəffəqiyyətlərə imza atmış və məktəbin gələcək inkişafı üçün dövlət tərəfindən verilən vədlərin yerinə yetirilməməsi, maliyyə problemləri və digər səbəblərdən məktəb müdirliyindən istefaya getməyə məcbur olmuşdur. “İstefasından sonra hər nə qədər mövqeyinə gəlməsi arzu edilmişsə:

**Kimsədən ümmidi-feyz etməm,
dilənməm pərü bal,**

**Kəndi cəvvim, kəndi əflakimdə
kəndim tairəm.**

**Ənhəna tovqi-əsərətdən girandır boynuma,
Fikir hürr, irfanı hürr,
vicdanı hürr bir şairəm, -**

təranəsi ilə dəmsəz olan Fikrət bu arzuyu qəbul etməmiş” (№ 89), məktəbdən uzaqlaşsa da, pedaqoji sahədən ayrılmamışdır. T. Fikrətin hansı ideal və məramına sahib olduğunu oxuculara çatdırmaq üçün M. Hadi onun “yeni meydana çıxan “Xəluqun dəftəri”ndən aşağıdakı misraları birlikdə oxumağı təklif edir:

**Yox, yox mənim əqsayi-muradım,
Qarşımda bir dəbdəbə görmək,
nə də gülgün.**

**Bir xəndəyi-pürqəmzəyi-iqbal,
Ey hirsizəlil, al, bütün amal,
Amali-zər, amali-müzəhhər sənin olsun.**

**Ancaq budur əqsayi-muradım:
Bir kölgə qədər hürr yaşasaydım,
Bulsaydı xəyalım buna imkan,
Ciddən yaşamaq nemət olurdu.**

Heyhat,

**İnsan mələk olsaydı, cahan cənnət
olurdu (№ 89).**

Məqalədə maraqlı və düşündürücü məqamlardan biri də budur ki, M.Hadinin qənaətinə görə, müsəlman ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, Türkiyədə də şeirə, sənətə, maarif və mədəniyyətə yetərincə qiymət verilmir.

Məlum olduğu kimi, T. Fikrət yeni türk ədəbiyyatının yaradıcılarından, əsas sütunlarından biri hesab olunur. Məhz bunları hiss edən və dəyərləndirən müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, mühafizəkar ədəbiyyatçıların, ənənəçi və köhnə fikirlilərin yenilikçilərə, yeni məzmun və formalara müharibə elan etdiyi bir vaxtda “Fikrətin parlaq qələmi türklərin əfkar və hissiyyatını təhzif və təsfiyə etdi. “Rübabi-şikəstə” şairi müqəllidlik bəliyyəsinin və hazirəyi-pakizəyi-əşar idxal edilən ovsax və müzəxrəfatı qəti surətdə təmizlədi”.

T.Fikrəti “türklərin vəliyyə-nemətlərindən biri”, bəlkə də, birincisi kimi dəyərləndirən M.Hadi yeni türk-osmanlı şeirinin üslub, forma, məzmun, mündəricə və ideyaca kamilləşməsində də onun xidmətlərinə yüksək

dəyər verir, şeir dilinin saflaşmış sadələşməsinin, geniş kütlələrin başa düşəcəyi hala gəlməsinin ən çox onun adı ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlir.

T.Fikrətin yaradıcılıq laboratoriyasına bələd olan, onun mübariz və döyüşkən şeirlərinə ilham mənbəyi kimi baxan M.Hadi bildirir ki, "Fikrət həddi-zatında o qədər məyus və bədbin deyilsə də, dövrünün fəcayeyi-mühitinin dehayi-büləndinə nisbətən əvvəl işi bu şairi məyus etmiş və bədbin mənzumələrini hər cəmiyyətin alamı ilə müləhhəm olaraq qələmə almışdır" (№ 90). Bu fikirləri söyləyən M. Hadi T. Fikrətin 1900-cü ildə, özünün təbirincə desək, "istibdadın ən məşum bir dövründə qələmə alınmış" "Sis" əsərini misal gətirir və yazır: "Zülm və təğəlləb əleyhinə tovcih edilən xitabələrin ən ülvisi "Sis" mənzuməsidir. Sənəlcə müddət hürriyyət-pərvəranın ləbi-təzim və ehtiramında təkərrür edən, bütün vicdanlara istibdad əleyhinə müdhış bir kin aşılardan bu əmsalsız şeir ilə Fikrət kəndi-kəndinin şərəfinə heykəl rəzk etmiş oldu" (№90).

"Sis" mənzuməsindən kiçik bir parçanı nümunə gətirən M.Hadi bildirir ki, istibdad illərində yazılsa da, o zamanlar nəşrinə müvəffəq olmayan müəllif bu əsəri yalnız "elani-hürriyyətdən sonra "Tənin" in birinci nüsxəsində" çap erdirə bilmişdir.

Müəllif T.Fikrətin "Rübabi-şikəstə" kitabının ikinci çapında gedən əsərlərinə, əsasən "Rücu" və "Tarix" əsərlərinə yüksək dəyər verir. Təəssüflə bildirir ki, T.Fikrətin adlarını çəkdiyi və çəkmədiyi onlarca əsəri yazıldığı illərdə nəşr olunsaydı, bunların azadlıq mübarizəsində, istiqlal savaşında bütün bəşəriyyətə, xüsusən də islam dünyasına böyük xeyri dəyərdi.

Fikrimizcə, M.Hadinin çox doğru və haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, "bəzi şayani-ehtram simalar yalnız mənsub olduqları millətin deyil, bütün insaniyyətin malıdır". Müəllif T. Fikrəti də mütəfəkkirlər zümrəsinə daxil edərək fikrini belə əsaslandırır: "Çünki məhsulati-

fikriyyəsi sırf millətə aid olmayıb kütlei-bəşəriyyətə aiddir. Bu zat millətini, vətəniyi nasil seversə, alam ilə nasil naləsaz təəssür olursa, fəlakət və səfalət içində yuvarlanan bütün insanları da sevir, ələm və müsibətlərinin tərcümani-fəlakətfəşanı olur" (№91).

M.Hadi azərbaycanlı oxuculara məsləhət bilir ki, T. Fikrətin ideal, amal və məramını anlamaq, insanlığa xidmət yollarının nədən ibarət olduğunu öyrənmək üçün "bu günlərdə saheyi-intişara çıxan "Xəluqun dəftəri"ni" oxusunlar. Nümunə üçün o, "Hilali-əhmər cəmiyyəti-nəciyəsi hüzurunda" adlı şeirdən bir parça verir. Məsələ aydınlaşsın deyər, həmin parçadan bəzi misraları burada verməyi məqsəduyğun hesab edirik:

**Övladi-bəşər məhv edərək məhv olacaqdır,
Hər ləhzə bu vadiyi-bəla qan dolacaqdır.
Övladi-bəşər işte şu üxluteyi-əzədad,
İblis, mələk, əql, cünun, şəfqətü bidad.
Hər təfriqə əkdikləri, biçdikləri hər kin,
Keçdikləri yerlərdəki iz bir xətti-xunin.
Qeybət və riya üzlərinin tabi-niqabı,
Qardaş qanı sairələrinin əski şərəbi.
Başlar bütün əfraxteyi-qeydün məbalət,
Yalnız ayaq altına qalanlarda müsəvat...
Qan səpiliyor, qan yağıyor, qan coşuyor, qan,
Bax halına, qafil, şu qızıl kütlei-xüsrən.
Heyhat, yazıqlar sənə, ey tinəti-xunxar!**

(№ 91)

Məqalənin sonunda M. Hadi bildirir ki, Azərbaycandan "Rübabi-şikəstə" və "Xəluqun dəftəri" kitablarını almaq istəyən olarsa, qəzetdə qeyd olunan ünvan müraciət etsinlər.

Nəticə etibarlı ilə bu qənaətə gəlmək olar ki, "Tənin" in mühərrirlərindən Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi imzası ilə çap olunan bu məqalə ilə T.Fikrətin Azərbaycanda öyrənilməsi və tədqiqi tarixi başlanır.